

KÖZLEKÖZMÉNYEK
 Magyar Irodalomtörténeti Intézetek E. gyűjteménye
 Lelt. naplő: VI. 6 Lsz.: 52
 csoport: _____ szám: _____

ADALÉKOK A KELETI TANÚLMÁNYOK MAGYAR BIBLIOGRAPHIÁJÁHOZ A MÚLT SZÁZADBAN.

Edelspacher Antal tisztelt barátom a Nyelvtudom. Közlemények XII. kötete 440—442. lapjain ezen cím alatt *Egy ismeretlen magyar orientalista hazánkfia*, Dombay Ferencz a keleti philologia terén kifejtett működésének bibliographiai ismertetését nyújtja. Jól jegyzi meg a Ny. Közlem. szerkesztője, hogy »Dombay nem egészen ismeretlen»: és bátorodom ezen megjegyzést megtoldani azzal, hogy Dombaynak a cikkben és a szerkesztői jegyzetben megemlített dolgozatain kívül is vannak a keleti irodalom körébe vágó munkálatai; nevezetesen 1805-ben jelent meg tőle Bécsben: *Ebn Medini Mauri Fessani Sententiae quaedam arabica nunc primum edidit et latine vertit F. d. D.* és még előbb Zágrábban 1794—97. *Abulhasan Ali ben Abi Zera, Geschichte der mauritanischen Könige. Aus dem Arabischen übersetzt mit Anmerkungen von F. v. D.* 2 kötetben.

Mindezen munkák fel vannak véve a Zenker által vajmi hiányosan összeállított *Bibliotheca orientalis*-ba (Lipese, I. köt. 1846), mely könyvészeti segédkönyvből Fábrián Gábor, Harsay Nagy Jakab, Gévay Antal és a besztercebányai származású Kollár Adám Ferencz munkálatai sincsenek kifeledve (Nr. 111. 299. 567. 945. 970.)

De nem ezen írókról akarok e cikkemben megemlékezni. Az általános bibliographia tudomást vett róluk és a magyar tudományos irodalomtörténet a fent említettem adatok nyomán kényelmesen beigtathatja munkáikat a maga leltárába. Magyar tudósoknak működésére nézve a keleti irodalom terén a múlt századot tekintve két tűzhely említendő. Először is a Mária Terézia királynénk által alapított bécsi keleti akadémia támasztott a keleti tudománynak művelőket a magyarok között

akár közvetlenül, akár pedig közvetett hatása által. Ezen sorba tartoznak leginkább azon irodalmi termékek is, melyek szerzőiről föntebb fűtőlag megemlékeztem.

Ezeknek sorába tartozik a múlt századbéli magyar orientálisták legkitünőbbje is: Gróf Reviczky Károly Imre (szül. Reviczén 1736-ban¹⁾ megh. Bécsben 1793), ki a keleti nyelveket keleten tett utazásai és tanulmányai által sajátította el és gazdag nyelvismeretei folytán a diplomácia terén működött (követ volt Varsóban, később Londonban). Nagyszerű könyvtára nevezetességgé vált és katalógusának nagy tudományos értéket tulajdonítanak; ezen gazdag könyvtárt Lord Spencernek engedte át 500 font sterling évi rente biztosítása fejében.²⁾ A keleti irodalomba vágó munkái között említésre méltók Hafiz 16 első ódájának latin fordítása (Bécs 1771), melynek alapján készült Friedel német (1782) és Richardson angol fordítása (1774), továbbá Ibrahim Efendi török nyelven írott taktikájának franczia fordítása (Bécs 1769.) Wallaszky ez utóbbi munkának arab eredetet tulajdonít; pedig ott van a címlapon: „traduit du turc”. Nem lesz érdektelen, ha azon becslésre nézve, melyben Reviczky szakismerete a legilletékesebb emberek szemében részesült, egy adatot említek, mely mindenesetre érdemes arra, hogy ez alkalommal külön kiemeljük.

Még azok is, kik a keleti irodalommal ex offo nem foglalkoznak, ismerik bizonyára az általános irodalomtörténet ezen fényes nevét: Sir William Jones. Jones volt az, ki zsege ifjúságában a „*Poeseos Asiaticae Commentariorum libri sex*” című nagyhatású munkával legelőször vezette be rangjához méltóan a keletiek költészetét az általános irodalomtörténetbe és kiváltatta annak helyét a klasszikai irodalmak mellett. Egyike azon könyveknek ez, melyeket ha túl is szárnyalt az ismeretek haladása, de azért el nem avúlnak soha. Jonessel Reviczky a legszorosabb baráti viszonyban élt Londonban és miután Jones elhagyta Anglia fővárosát, hazánkfiával igen élénk tudományos levelezést folytatott. Ezen év kezdetén (1768) Mr. Jones Re-

¹⁾ Wallaszky szerint *Conspectus reipubl. liter.* 354. lap.

²⁾ Reviczky életrajza adatait lásd Würzbach-ban XXV. köt. 393. és 394. lapokon.

vitzky-vel, ki később császári követ volt Varsóban, és az angol udvarnál, megismerkedett. Ezen tudós és tökéletes nemes ember a keleti irodalmak varázsa által mélyen meg volt illetve: és Jones-nak híre mint keleti tudósé, ezen viszonyt a bensőségig fejlesztették: így szól Lord Teignmouth Jones életrajza 76. lapján. Jones levelezésében, mely összes művei kiadásában^{*)} a két első kötetet foglalja el, a Reviczky-vel való levelezés, 21 darabbal van képviselve, melyek bizonyosságot tesznek le arról, mily nagy volt a hatás, melyet e két férfiú összeköttetése és benső viszonya mindegyikük tudományos fejlődésére gyakorolt. «Mily kedves volt nekem az a fél óra, melyben a persa költészetről, közös kedvenczünkről, társalogtunk, Nem maradtam (elválásunk után) azon vigasz nélkül, hogy ha nem is bírok személyesen önnel közlekedni, levelezésünk által élvezhetem azon elégtételt, mely érzelmeink és tanulmányaink közléséből ered A tanulmányok azonossága, a szépirodalom iránt való hajlam, rokonszellemű törekvés és az érzelmeik egyenlősége, ezek a benső viszony nagy kötelékei az emberek között» írja Jones Reviczky-hez intézett első levelében. 1769. febr. 19-én kelt levelében, melylyel együtt Rev. átküldi Jones-nak Hafiz fordításának legelső próbáját bírálatra, nagy lelkesedéssel nyilatkozik angol barátja azon tervéről, hogy a keleti költészettanról akar egy munkácskát közzétenni. A két barát között egy elvi eltérés forogott fenn, melynek megvitatása levelezésük egyik előkelő tárgyát képezi. Jones a keleti költészetet versenyre bocsátja a görög és római költészettel, és ezen verseny alkalmával nem engedí kedvencz ázsiai íróit a klasszikaiak mellett elbukni: sőt a maguk nemében egyenlő rangot akar nekik biztosítani a klassikusok mellett. Hisz ezen meggyőződés képezi a «Poes. Asiatic. Commentarii» kiinduló pontját. «Nec vero me latet nonnullorum hominum increbuisse sermonem, qui horum gentium poesis incultam esse autumant, et horridam. Illis abunde erit, ut spero, in hoc opusculo responsum, satisque probatum, ea ipsa poemata quae injucunda et impolita temere dici solent, delectare potius atque allicere incredibili varietate et copia. Vere mihi

*) The Works of Sir William Jones 13 kötetben London 1807. in 8°.

videor esse dicturus: tametsi majestatem Homeri, suavitatem Theocriti, magnificentiam Pindari, Apollonii elegantiam, Sophocelis vim, Euripides facilitatem, Aeschyli audaces figuras, Anacreontis hilaritatem, Ibyci ardorem, Stesichori gravitatem, mollitiem Alemanis, venustatem Bacchylidis, neminem unquam scribendo consequi posse censendum est; negari tamen non potest, quin tuae sint poetis Asiaticis à naturalibus eae quidem rebus deductae, proprietates; *suique* pulchritudinis colores, ad quorundam laudem poesis *Europaea* haudquaquam accedit.*

Reviczkynk ezen lelkesedésben nem osztzkodott. Még mielőtt a Commentariū-t kiadta, Jones alapnézeteit barátjával közölte; ez így nyilatkozik a dologról: „..... Én mindazok mellett kénytelen vagyok kegyelmet kérni a görög és latin számára. Elismerem, mert nem vagyok képes tagadni, a keletiek különösen a persák tökéletességét és magas fokát a költészet némely fajaiban; de mégis minden tétova nélkül szívesen lemondanék a három keleti nyelv (arab, persa, török) ismeretéről az egy görögnek ismerete kedvéért*. Ezután ugyanazon levélben az arab *kaszidák*-nek nevezett költeményekről értekezik R. és végül nagy tapintatossággal fejtegeti azon kérdést, valjon a persák szerelmi költeményeit és bódalait allegorice kell-e magyarázni, vagy pedig szó szerinti értelmük szerint. Ezen kitéréséből azt látjuk, hogy a Hafiz költeményeihez írt eredeti kommentárokat is nagy szorgalommal tanulmányozta. A török költőkről így nyilatkozik: „Megvallom nem olvasom azokat ép oly élvezettel, ámbár szívesen elismerem, hogy némelyiköknek nagy érdemei vannak. Véleményem szerint a bagdadi Rubi mindnyájok között a legkellemesebb; némely csudálatra méltó szatírárt írt. Talán Ön még nem foglalkozott velük. A török költők általában, nem egyebek, mint szolgálai utánczói a perzsáknak és sokszor hiányosak izlés és harmonia dolgában.* Jones ez alkalommal az utánczó költők pártját fogja és Reviczky következő levelében megragadja az alkalmat, hogy egy talpraesett nyilatkozatot tegyen az utánczás jogosultságáról a költészetben (91. lap).

Nagyon visszaélnék tén e folyóirat terével, ha végig bön-gésznék Reviczky érdekes nyilatkozatain, melyek Jones-sal folytatott vonzó levelezéséből a fordításra méltók volnának.

Legyen megengedve ennél fogva röviden még csak a következőkre utalnom. 192. lapon *elbeszéli* Reviczky, miképen ébredt lelkesedése a keleti költészet iránt legelőször Szá'di egy remek verse által és mily nagy volt csalatkozása, midőn látá hogy Gentius fordításában mily vizenyössé vált Sza'di remek gondolata. — Itélet Háfiz és Dzsámíró. — 94. lap. Megjegyzések Sapphóról. 99. lapon a héber irodalom méltatása, a héber költészet rythmusáról. (*Őn véleményemet kívánja hallani a héber és arab között levő rokonságról és a mindkettőben található azon szokásról, hogy a jövő időt a múltnak kifejezésére használják. Ámbár én csak ritkán olvasok héberül, vagy ~ hogy az igazat megvalljam — ámbár én e szent nyelvet inkább tartom a tisztelet mint a gyönyör tárgyának (mert az Ó T.-ot és némely reá vonatkozó rabbinicus álmadozást kivéve nincs e nyelven kutatásra méltó dolog megírva), — jól emlékszem azon kevés után is a mit olvastam, hogy az arab és héber nyelvtan között szoros összefüggés van, és hogy mindkettőben oly kevés alaki kifejezése van a módoknak és eseteknek, hogy az egyiknek a másik helyett való használatára *gyakran szorúlnak*; még a görög nyelv is, mely oly gazdag a módok és esetek kifejezéseiben, gyakran épen így jár el, midőn pl. az infinitivust használja a parancsoló mód kifejezésére sat. Ime a múlt század naív nyelvészete! — 101. lap. A keleti szövegek kiadásának nehézségéről. — 123—125. lap. Jones ítélete a török taktikának Reviczky által eszközölt fordításáról. — Ugyanezen munkáról még több levélben nyilatkozik p. 132. lapon. — A 149. lapon kezdődő levélben, mely Bécsből 1770. okt. 16-áról van keltezve, Magyarországra tett kirándulásáról emlékezik meg Reviczky. Szól továbbá a különböző európai népek jelleméről, és e passust így végezi: *A németek fenntebbi jellemzését egész pártatlansággal írtam; mert én ép oly idegen vagyok Németországban, mint nem rég Angolországban voltam és azok közül, a kik a németeknek és magyaroknak jellemét és országát ismerik, senki sem fogja e két népet egymással azonosnak állítani, mert nem csak hajlamra, nyelvre és szokásokra nézve különböznek egymástól, hanem egész természetükre nézve is.* 151. l. *Jonest inti, hogy tanulmányai között ne feledkezzék meg az élet gyönyöreiről sem.*

Midőn Reviczky mint az ausztriai császár rendkívüli követe Varsóba küldetett, ott a közötté és Jones között fennálló és a tudós eszmecsere által élesztett baráti frigyhez egy harmadik férfi járult; Czartoryski Ádám herceg, a keleti irodalmak lelkes kedvelője. Ezen időtájt adta ki Jones a dán kormány segélyével *Nadír Sah története* című munkáját, melynek egy helyén magyar barátjáról, Reviczkyról, a legrokonszenvesebb módon emlékezik meg. Reviczkyre a barátság ezen jele nagy hatással volt. «A kitünő tudomány» így ír Jonesnak Vársóból 1779 márczius 17-én (302. lap), «melyben művei bővelkednek, nem csak gyönyört ébreszt bennem, hanem egyúttal felébreszti ismét hajlamaimat azon tanulmányok iránt, melyeket már többnyire elfeledtem. Czartoryski herceg, ki a keleti irodalommal nem minden siker nélkül foglalkozott, az imént alkalmat szolgáltatott nékem, hogy «Nadír Sah életét» tanulmányozzam. Különösen kijelölte nékem a munka azon helyeit, melyben Ön annyira megtisztelőleg említ fel engem, a miért én leginkább részrehajlásának vagyok lekötelezettje. Sajnálom azon veszteséget, melyet az irodalom köztársasága kénytelen szenvedni azáltal, hogy ön elhagyta azt, mióta Themis oltárának szentelte magát (Jones ugyanis a jogi pályára tért át): de reményem, hogy Melpomene, a kinek védelme alatt Ön született, ismét reábirja Önt, hogy visszatérjen hűbéri kötelességeihez Menynyire kedves volna az énnékem, ha a sors megengedné, hogy hajlamaim szerint indulva, napjaimat Angliában tölthetném az Ön közelében. De bármily helyre rendeljen a sors, Ön iránti hajlamaim soha sem fognak esökkenni.»

Ezen érdekes levelezésből kivont helyek, melyek kiegészítése végett az olvasót csakis az eredeti levelezésre utalhatom, azt mutatják, mennyi része volt egy magyar embernek, oly előkelő szellem fejlődésében, minő William Jones volt, a keleti philologia egyik legnevezetesebb úttörője a múlt században. Elég ok arra, hogy e lapokban felélesszük Reviczky hazánkfia emlékét.

A keleti tudományos irodalom művelésére magyar ifjaknak a múlt században alkalmat szolgáltatottak azon német és hollandi egyetemek is, melyeket, különösen hogy a theologiában képezzék ki magukat, nagy számmal látogattak.⁴⁾ Nem czélom ugyan ezen cikkemben, hogy a Németországba küldött ifjak tanulmányainak eredményéről tőzetesen szóljak; mindamellett furesaság kedvéért felemlitem a következőt, mint egy adatot arra nézve, hogy a magyar embernek, még ha német egyetemnek is polgára, mennyire volt hajlandósága a maga nyelvét beleolvasni mindenféle saját nyelvétől még oly távoleső nyelvcsoportok tagjaiba: oly hajlandóság, melytől a magyar nyelvészet nagyon soká tudvalevőleg nagyon sokat szenvedett. Az Eichhorn által kiadott *Repertorium für biblische und morgenländische Literatur* VIII. kötetében (Lipce 1781) a híres Schlözer Ágost Lajos egy bámulatos tudományossággal készült munkát tett közzé *A chaldaeusokról* (113—176. lap), mely munkában a múlt század tudományos apparátusával akar tisztába hozni egy kérdést, mely újabb időben az ókori ethnographia egyik legvonzóbb kutatási tárgyává vált: az úgynevezett chaldaeusok ethnographiai állását. Ezen tudományos értekezésre Schlözer tanára, Michaelis Dávid János goettingai tanár és keleti dolgokban az idő szerint Németország oraculum, igen érdekes megjegyzéseket közöl az általa szerkesztett *Orientalische und exegetische Bibliothek* XVII részében. Michaelis a chaldaeusoknak a sémi fajhoz való tartozását tagadván, mindenféle argumentumot hoz fel arra nézve, hogy e nép az árja osztályba sorozandó. Értekezése folytán ekként nyilatkozik: (i. b. 72. lap.) „Dies letzte“ (hogy t. i. a chaldaen-

⁴⁾ Mellesleg megemlítem, hogy Erdélyországban a török birodalomhoz való politikai viszony folytán a török nyelv számos ismerője akadt. Neveiket Benkő Transsilvaniájában könnyen lehet összekeresni. Közéjük tartozik Házi János is, ki az *Ancar al-ásikin* című arabból fordított török theosophiai munkát magyarra fordította. Ezen fordítás megjelent Kassán 1826. V. ő. Benkő, *Transsilvania* II. 392. Szabó Régi magyar könyvtár nr. 556. Minthogy ezen könyv egyik fővárosi könyvtárban sem található, nem volt alkalmam vele megismerkedni. 1845-ben a török eredeti Konstantinápolyban nyomtatásban jelent meg. Zenker II. nr. 1219. •Traduction turque de l'ouvrage de théologie mystique intitulé magarib al-zaman de Yazidgi oghlu Arif billah Mohamed, par Yazidgi oghlu Ahmed Bidjan.• Bóla a m. nemz. muzeum egy török kéziratának ismertetése alkalmával más helyen bővebben fogok szólni.

sok az árják rokonai) *«hatte sonderlich keine Beziehung darauf, dass ich klar im Chaldäischen Daniels Worte fand, die im Armenischen und Persischen vorkommen. Hiezu kam noch dass gebohrne Ungarn, die damals den Daniel bei mir hörten, die Wörter szarbalin und haddávrin»* (Dániel könyvében előforduló szók) *„in der ungrischen Sprache fanden, aber auch in der slavonischen und sie konnten nicht ausmachen, welche Sprache sie von der anderen bekommen hatte, denn beide Völker wohnen in Ungarn beysammen, und haben hiedurch viel Woerter von einander angenommen, und genommen.“* Bizony roszúl járt volna az öreg Michaelis, ha kizárólagosan akkori magyar hallgatói nyelvészeti tapintatára bízta volna a chaldaeusokról való thézisét. Megértük volna, hogy Dániel könyvét tót lexicon segítségével próbálták volna magyarázni!

A kik a keleti, különösen pedig a sémi philologia tudományos fejlődésének főbb vonalait és azon korszakos hatások sorozatát ismerik, melyek folytán a tudomány ezen ága egészen mai magaslatáig emelkedett: jól ismerik az úgynevezett *hollandi iskolának* befolyását a sémi philologia fejlődésére. Folyóiratunk azon tisztelt olvasói számára, kik a nyelvtudomány ezen ágától kissé távol állanak, legyen megengedve egy pár rövid szóba összefoglalnom a hollandi iskolának az említett téren való méltatását. Az iskola megalapítója Schultens Albert volt. (Szül. 1686-ban + 1750-ben, mint a keleti nyelvek tanára működött Franeker-ben, később Leyden-ben.) — Hogy tudományos pályájának törekvéseit és eredményeit teljesen megbecsülhessük, szükséges megemlíteni, hogy közvetlenül az ő fellépése előtt a sémi nyelvészet egy oly álláspontot foglalt el, melynek jellemzésére nézve elég reámutatni a megelőző korszak legjellegesebb héber szótár-munkáira. Gousset Jakab, (ki 1704-ben mint *gröningeni* tanár halt meg) *«Commentarii linguae hebraicae»* című munkájában, Neuman Gáspár (megh. 1715-ben mint boroszlói tanár) és némileg Löschner Ernő Bálint (megh. 1749-ben mint drezdai superintendens) a héber nyelv szókincsének magyarázatára nézve törvényül állítják fel, hogy ezen nyelvet minden egyéb segélyeszköz mellözésével tisztán magából kell kimagyarázni, úgy hogy az egyes szók legapróbb elemeire vezettetnek

vissza, és ezen legutolsó elemek jelentése derítették fel. Neumann annyira vitte a dolgot, hogy minden egyes betűnek immanens jelentést tulajdonított és ez egyes egyszótagú gyököket az egyes betűk jelentéseinek összegeként tárgyalta és így tovább a két szótagúakat is. Természetes, hogy ezen systema kizárta a hasonlító módszert. Ezen rendszertelen nyelvészeti atomismus ellenében egészséges és jóltevő visszahatás volt az, melyet a hollandi iskola alapítója gyakorolt, alapját megvetvén egyszersmind a sémi nyelvek grammatikai és szótári azon tárgyalási módszerének, melyet Holland határain túl egészen a legújabb időkig mint a sémi nyelvészet tudományos alapját tekintik, és melyeket később némely túlzásoktól és némi egyoldaluságtól, melyek tudvalevőleg minden kezdeményezés kísérői szoktak lenni, megtisztítva, Németországban egymásután a hallei (Gesenius) a régibb majd az újabb göttingai (Michaelis; — Ewald) és a lipseai (Fleischer) iskolák emeltek általános tudományos érvényre.

Schultens Albert volt ugyanis legelső kutatója a sémi nyelveknek, ki a sémi nyelvcsalád leggazdagabb ágának, az arab nyelvnek, vette hasznát a többi dialektusok, különösen pedig az odáig majd csaknem kizárólagosan tekintetbe jövő héber nyelv magyarázásában, midőn az arab grammatika és arab irodalom tanulmányozása által mutatkozó arab szóhasználat fáklyájával vetett világot a héber nyelvtan és nyelvanyag valódi természetére. Ezt nem úgy tette, mint azt egészen e mai napig némely ügyefogyottak teszik, kik a sémi összehasonlító nyelvészet mestereivé bátorzkodnak feltolni magukat, hogy az arab grammatika és szótár czikkeibe felületesen belepillantva, mindenféle összehasonlításokat követnek el, hanem tette ezt úgy, hogy a dúsgazdag arab irodalom tágas és eleven ismeretét, tette a héber nyelv magyarázásának segédeszközzé. Ezen eljárás által egyúttal az arab irodalom tanulmányát, mely az időtájt Európában még alig élte ifjukorát, alapította meg. Schultens iskolájából kerültek ki Európa legelső arabistái; az ő törekvései kezdeményezték az arab kézírati szövegek körüli sürgős fáradozást, melynek ő előtte is voltak ugyan úttörői, a kik azonban e tanulmányt nem bírták a gyámoltalan gyerekes tapogatódzáson

túl fejleszteni. Schultens iskolájának túlzásait és egyoldalúságát említettem a fentebbiekben. Túlzása volt az a föltételek *panarabismus*, melybe őt a kezdeményezés lelkesedése gördíté. Mindent az arabból magyarázott, még azt is, a minek magyarázatára az arab nyelv nem kellett, vagy éppen ártalmasnak bizonyult. Egészen elhanyagolá az egyes sémi nyelvek individuális természetét. — Egyoldalúsága volt, hogy az arab nyelven kívüli sémi nyelvekre nem hederített; az aramaeus nyelvág az ő rendszerében vajmi koldús szerepet játszik: alig jut neki egy pár morzsa, a mely az arabismus lucullusi asztaláról hullott. Nagyon jellemzi ezen túlzást és egyoldalúságot Schultens iskolája egyik derék német hívének, a classica philológiában épúgy mint az arab irodalomban hírneves Reiskének, nyilatkozata, melyet lipcei székfoglaló beszédében ejtett 1779-ben *«Ulto largimur»* ügymond R., midőn a lipcei egyetemen tanári katedráját elfoglalta *«claram et puram lucem inde (az arab nyelvből) unico peti et unum Gauharium (az arabok híres szótárírója) sacro Codici Vet. Testam. plus quam totam Synagoram prodesse.»*⁵⁾ Mindamellett azonban bátran állíthatjuk, hogy a tudományos sémi philologia Schultens munkájának *«Origines hebraeae seu hebr. linguae antiquissima natura et indoles ex Arabiae penétralibus revocata»* (1724—38) megjelenésével született meg, és hogy valamely sémi nyelvnek legelső tudományos nyelvtana az ő héber *«Institutiones»*-e (1737).

Nem említettem volna fel ezen tényeket,⁶⁾ ha előrebocsátásuk nem volna szükséges azon hazai irodalmi adatok méltatására nézve, melyeknek felsorolása mai czikkem czélját képezi. Schultens Albert valóságos iskolaalkotó volt. A tanszéke körül

⁵⁾ Lásd munkámat: *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern* II. füzet (Bécs 1872) 3. lapon.

⁶⁾ Schultens méltatására nézve most leginkább ajánlhatom Mühlau értekezését (1871) ezen jeles nyelvtudós munkáiról. Érdemesnek tartom megemlíteni itt, hogy Czuppon György, a szombathelyi kath. pspnevelő intézet tudós tanára 1798-ban: *Vindiciae Vulgatae latinae editionis Bibliorum qua Ecclesia romano-catholica nititur contra assertam hebraei et graeci textus hodierni absolutam auctoritatem* (Sabariae 1798) című munkának 825 és kk. lapján *«ismeretesség és tisztaság»* nyújtja Schultens irodalmi működésének és irányának Schultens *«vir apud doctos»*-nak tisztelt.

csoporthoz tartozó hallgatókban lelkesedést birt felgyújtani az általa élő szóval és irodalmilag tárgyalt tudományos kutatások iránt és hogy mennyire terjedt az ő buzditásának hatása, azt láthatni azon számos dissertációkból, melyeket saját és fiának s tudományos örökösének (Schultens János Jakab) felügyelete alatt az egyetemtől búcsúzók tanítványai dolgoztak ki. Ezek között számos magyarok, különösen erdélyiek is találhattak, kiket az úgynevezett «peregrinatio academica» Hollandiába vezetett theologiai tanulmányaik kibővítése czéljából. Közvetlenül a reformáció után inkább német egyetemeken találkozunk a magyar ifjakkal, míg aztán a XVII. századtól kezdve Hollandia lesz utazásuk egyik legkedveltebb czélpontja. Wessprémi ismert munkájában *Succincta medicorum Hungariae ac Transsylvaniae biographia* Cent. III. Dec. II. Tom. IV 132—44. lapjain közli mindazon deákok lajstromát, kik 1650-től kezdve a leydeni egyetemet látogattak. Még kimerítőbben Benkő J. nagyérdemű *Transsilvaniaja* II. kötetének (2. kiad. Kolosvár 1833) 329 lapjától végig, a «de eruditis Transsilvaniae» czímű fejezet folyamában lépten-nyomon találkozunk azon munkák felsorolásával, melyeket Hollandiában írtak. Nagy megelégedésére szolgál az ezen munkában lapozónak, ha azon bő bibliographiai anyagot látja, melyet az erdélyi magyarság a XVII. században az ótestamentumi tudománynak szolgáltat. Találkozunk közöttük valóságos orientálistákkal. Ilyen volt Vásárhelyi Péter enyedi tanár (megh. 1666-ban) ki «fuit vir a variis linguis insigniter instructus, quales fuere: Graeca, Hebraica, Rabbinica, Arabica, Chaldica, quibus junxit etiam Turcicam, cum Principe Bartsaio, Cibirii a Georgio II. Rákótzii inclusus, et a Sacerdotibus Turcis inibi agentibus cum doctus» (Benkő II. 421). Az olvasó az ide vágó literatúrát egybeállíthatja a nevezett munka nyomán. Jó szolgálatot tesznek e czélra Horváth István «Lexicon eruditorum» czím alatt a Nemzeti Muzeumban őrizett nagybecsű biographiai és bibliographiai collectaneumai, melyekben igen sok anyag található a Schultensek iskolájának fellépését megelőzőleg Hollandiában járt magyar ifjakra nézve.⁷⁾ Közöttük van Tofeus

⁷⁾ A nem-erdélyiek (ezért Benkőnél nem fordulhat elő) közül nagyon nevezetes és különös kiemelésre méltó Apáthi Miklós leideni tanuló, ki-

Mihály, a franekeri és leydeni egyetemek tanítványa, kinek a héber nyelv ismeretében jeleskedő magyar tanítványaira nézve értékes adatokat találhatni Horváth István épen említett gyűjteményében. A Schultens előtti időben az ő testamentomra nézve a híres Coccejus (megh. Leidenben 1669) és Vitringa (megh. Franekerben 1722) iskolái virágoztak, melyeknek ellenében a Schultensek iránya nagy mérvű haladást jelzett. Míg azoknál inkább a dogmatikai kutatásra esett a tanulmányoknak súlypontja, addig a Schultensek iránya főképen *philologiai*, és ezen körülménynél fogva leginkább az utóbbi iskola tartozik ezen czikkünk keretébe. Az erdélyi theologusoknak inkább még mint a megelőző évszázadban különösen 1715 óta nyílt meg az út a hollandi egyetemek felkeresésére. Ekkor sikerült ugyanis Gróf Bánffy Györgynek, a min 1706 óta fáradozott, hogy a nagy-enyedi collegium két-két hallgatójának hely adassék a leydeni egyetem theologiai alumnatusában. Később 1735-ben ezen jótéteményt a hollandi rendek még tovább is terjesztették. Ugyanis Gróf Teleki Ádámnak sikerült Brunninx Hamelnek, a hollandi államok részéről a bécsi udvarnál meghatalmazott követnek közvetítése folytán, kieszközölni, hogy a nagy-enyediek számára nyitott alumnatusi helyeken kívül minden trienniumra két-két kolozsvári fiu is helyet talált a nevezett intézetben, kik a triennium bevégezése és a vizsgák sikeres letétele után egyenként 150 pengő forint viaticumban részesültek. Az ezen alapítványokra vonatkozó okiratok közölve vannak ily czímű munkában: *Pharus hungarico-batava in memoriam triennialis bene-*

nek *Vita triumphans civilis* című philosophiai munkája 1688-ban Amsterdamban látott napvilágot. Megemlítem, hogy a *Vita triumphans*ban Beniczky Péter *• Miles ob heroica facinora laureatus •* két költeménye latinfordításban van közölve; nevezetesen az *Ember fogad fogadást, ag eb ki megallja* című (Magyar rhythmusok, Posony 1803, 97. lap), helytelenül ily czímmel: *Non est in rebus mundanis constantia* (V. T. p. 273) mert: Hogy a világ javaiban semmi sincs állandó (Magy. Rytin. 70. lap.) a latinra fordítottól különböző költemény; továbbá *Vita Triumph.* p. 83 *Crocodilus velut puer cantat lachrymando vafer*, a Magy. Rhyth. 101. lapján találkozó ily czímű versnek fordítása: *Hogy a szabad zabola nélkül való nyelve mindeneket visszamagyardz.* — Ajánlom ezen könyvet irodalomkutatóink figyelmébe.

acii quod Leydae in Collegio theologico Hungaris constitutum est *Musarum hungaricorum nomine exstruata* a Stephano Nánási (Lugduni Batav. 1777,) mely munkában ezen alapítványok, a közbenjáró főurak, és a hollandi rendek meglehetősen gyarló distichonokból álló elegiákban énekeltetnek meg, közbeszúrva az 1715-1775-ig Leydenbe utazott n.-enyediek és 1735—1776-ig *agyanoda* utazott kolozsváriak névsora közöltetik.^{*)} Mint látni fogjuk, még egyéb hollandi egyetemeken is találkozunk erdélyi fiukkal, különösen Franekerben, a mai nap már nem létező, hajdan híres főiskolában.^{*)} A hollandi magyar ifjuság nagy becsületet szerzett a magyar névnek ez országban, és azon tiszteletnek, melyben saját térdeme folytán részesült, traditióját, még mai nap is — mint magam hollandi tartózkodáson alatt tapasztaltam — élvezzi a Hollandiában tartózkodó magyar ifju. Említ-sük csak, hogy 1772-ben Pap Fagarasi József, később szászvárosi pap, miután Nagy-Enyeden tanulmányait bevégezte, külfldre küldetvén, Hollandiában két irodalmi díjat nyert, közöttük egy elsőrendű arany jutalmat egy bölcsészeti értekezésért mely hollandi és latin nyelven jelent meg (Utrecht 1774). Lásd Benkő II. 474.

Hogy mily hatással voltak ezen utazások az erdélyi héber tanulmányokra a múlt században, minden kétségen felül kiderül azon körülményből, hogy Schultens Albert héber grammatikájának, a melyről föntebb azt mondhattam, hogy valamely sémi nyelvnek legeslegelső tudományos grammatikája volt, második kiadása (vagy tán jobban mondva: utánnyomata) Kolosvártt jelent meg 1743-ban. A bibliographusok ezen kiadásról nem igen emlékeznek meg. A kezem ügyében lévő bibliographiai segédeszközök szerint ezen munkának, (melynek első

^{*)} Ezen könyv 18. lapján Nánási szól egy kéziratú munkáról: *Lugdunum Batavo Hungaricum*, melyben Acta et Archiv. Alumnorum Leydensium található. Érdekes volna, ha e kézitről bővebb tudomással bírhatnánk.

^{*)} A Hollandian kívül ezen korszakban megjelent munkák sorából mint az ó-testamentomi tanulmányok körébe tartozót, megemlítem Csomós János később déesi papnak *Observationes Philologico-Criticae et Critico-Theologicae in quaedam Veteris et Novi Testamenti loca* munkáját (Bern 1745. 4°).

kiadása Leydenben jelent meg (1737-ben), második kiadása ugyanott 1756-ban látott napvilágot. Pedig a dolog nem úgy áll. E két kiadás között van a kolosvári, mely úgy látszik hogy a német bibliographusok figyelmét kikerülte és melynek teljes czime: „*Institutiones ad fundamenta linguae hebraeae quibus via panditur ad ejusdem analogiam restituendam et vindicandam. In usum collegii domesticum edidit A. Schultens. Editio secunda. Claudiopolis Transilvaniae, apud Alexandrum Pap Szathmári MDCCXLIII.*“ (kis 4°) Ezen kiadás létezéséből azt a következtetést vonhatjuk, hogy az erdélyi theologiai akadémiákban a múlt század közepe felé ezen nyelvtan szerint adták elő a héber nyelvet. Kétséget nem szenvedhet, hogy Schultens könyvét a hollandi iskola magyar növendékei hozták be Erdélybe. Ezen növendékek közül ismerek is egynehány derék tudóst és kötelessége a magyar könyvtársátnak, hogy irodalmi szárnypróbálgatásukról teljesen meg ne feledkezzenek.

Megemlítettem már, hogy a Schultens által megtört utat egyes tanítványai tovább egyengették és egyes kérdésekre vonatkozó tudományos kutatásának eredményét azon disszertációkban nyújtották, melyek nekik hídul szolgáltak a deák életből a szaktudós életéhez. Ily disszertációkat aztán időről időre össze is gyűjtöttek és egyes kötetekben kiadtak. Érdemesek is voltak reá. A tudományos irodalom valódi gyöngyei abból az időből. A Schultens-féle iskolából kikerült egy ily értekezés-gyűjtemény fekszik előttünk ily cím alatt: „*Sylloge dissertationum philologicae exercitiorum & diversarum auctoribus editarum sub praesidio A. Schultens, J. J. Schultens et N. G. Schroeder dejectionarum.*“ Leidae et Leovardiae 1772. 2 kötet in quarto. Ha ezen 1238 quarto-lapon terjedő gyűjtemény tartalomjegyzékére tekintünk, azonnal meglepi szemünket az első helyen említett szerzők neveinek szép magyar hangzása, és ha értekezéseik olvasmányába merülünk, benső örömmel constatáljuk azon tényt, hogy a Schultens iskolájának diszei voltak ezen magyar emberek.

Ott van első helyen Georgius Verestói (119 lapra terjedő) értekezése, melyet a franekeri egyetemnél nyújtott be 1725-ben: *De palma arboris.* Ezen értekezés czélja annak a bebizonyítása,

hogy a héber *szeneh* szó, (Mózes égő csípkebokra) pálmát jelent Ezen thesis bebizonyítására a szerző az arab irodalom egész hozzáférhető birodalmát barangolja be, és a tudomány akkori állását tekintve az arab irodalomban való bámulatos olvasottsággal támasztja nézetét. Értekezésének folyamán a szerző számos kitérésekben, a minők ily specimen eruditioni-ban mindig divatoztak, mutatja ki járatosságát a keleti dolgokra vonatkozó realismeretekben, a mit annál nagyobbra kell becsülnünk, a mennyiben a philologia épen ezen oldala volt az, melynek útja még csak megtörendő volt. Verestói munkája egész elevenen mutatja nekünk Sehultens iskolájának hatását. Minden állítására van neki egy rakás arab párhuzamos helye, prózairók és költők műveiből, kiadottakból és kéziratokból, melyeknek felsorolása hű tükrét mutatja nekünk a hollandi iskola panarabismusának, ámbár a jeles szerző ép oly gyakran mutatja ki, mily járatos volt a római és görög írók munkáiban, melyekből számos olyan helyet idéz, melyek reálmagyarázataira nézve felvilágosítást nyújthattak. De Verestói Györgynek nem ezen munkái azok, melyek neki a hazai irodalomtörténetben helyet biztosítottak. Külföldi útjáról hazatérve, Kolozsvárt a mathematica és philosophia, később a theologia professora, végre pedig erdélyi reform. szuperintendes vált belőle.¹⁰⁾ Halála után barátai kiadták «a versekbe gyönyörködőknek kedvéért» az általa írt «Magyar versek»-et a melyeket különböző Lakadalmi és Halotti alkalmatosságokra Professori hivatala Szerént egyszer 's mászor írt» és melyek az előszó tanúsága szerint «ollyanoknak esmértettek, minden a'hoz értőktől, hogy ama' Magyar Ovidiusnak, Gyöngyösi Istvánnak elmés Versei mellé akármely thécába méltán tétethetnének» (1. kiad. 1772. 2. kiad. 1781). Ezenkívül még 1783-ban Kolozsvárt «Némely erdélyi nagy uraknak halálok után is virágzó emlékezetök» (2. kötetben).

Második helyen látjuk: Francisci Tsepregi (később kolozsvári tanár) dissertációját: *De authentia selectiorum Cethibim* (123—177. lapokon) ugyancsak 1725-ben Franckerben benyújtott és ugyanott külön megjelent egyetemi értekezést. (Benkő

¹⁰⁾ *Budap. Szemle* VI. (1859) 33. lap. Danielik Magyar írók II. 373.

i. h. 506.) Tsepregiről Schultens az *Origines*-ben (a könyv most ninesen kezemnél, ezért a helyt pontosan nem idézhetem) mint derék erdélyi tanítványáról emlékezik meg. Volt alkalmam más helyen (Mythos 141. lapon) megemlíteni, hogy Tsepregi Ferencz volt az, ki a héber *asher* szót a rokon dialektusok alapján legelőször magyarázta helyesen, úgy a mint újabb időben ismét Stade értelmezte e szót, anélkül azonban, hogy megemlítené, hogy másfélszázaddal ezelőtt egy szerény magyar munkás megelőzte őt e pontban. Az előttem fekvő értekezés a héber szövegek kritikájának azon anyagával foglalkozik, melyeket az úgynevezett *ketibhim* nyújtanak, t. i. a régibb szöveg olvasásmódjai, melyeket később az úgynevezett marginalis olvasásmódok kiszorítottak. Itt is a mennyit csak bír az arab irodalomból beléhoz ezen kitűnő specimenbe jeles Tsepregink. Ezen értekezés jó része, mielőtt a »Syllogé«-ben megjelent, világot látott volt már a híres ótestamentumi régiségbűvár Ikenius által kiadott „*Thesaurus philologicus*“-ban az I. kötet 68—84. lapjain. Innen idézi azt már Wallaszky a Conspectusban (161. lap) és mint mindjárt látni fogjuk, tanítványa Huszti György is.

Végül ott van a »Syllogé«-ban Georgius Huszti-nak 1738-ban a leideni egyetemenél benyújtott dissertatiója: *De linguac hebraeae synonymis ex origine illustrandis*.¹¹⁾ Ezen »origo« természetesen az arab nyelv. Huszti ezen munkában azt akarja kimutatni, hogy a héber synonymyszavak értelemárnyalatainak pontos meghatározására nézve mennyi szolgálatot tesz az arab nyelv egybevágó szavainak tekintetbe vétele. Hat fogalomcsoportot szemelt ki módszerének bemutatására, ugyanis 1. *Verba liberandi*, 2. *Vv. lactandi*, 3. *Vv. laxandi*, *amplum*, *spatiosum reddendi*, 4. *Vv. videndi*, 5. *Vv. tegendi et occultandi*, 6. *Vv. misericordiae et benignitatis*. Ha az ember végigolvassa ezen az idézett gyűjteményben a 170—235. lapokat elfoglaló tanulmányt, kénytelen bevallani, hogy Huszti György józan, a tudományos módszer minden kellékeivel rendelkező nyelvész. Hát ha még egybevetjük világos és talpraesett nyelvhasznító módszerét azon metaphysikai atomismus-sal, melylyel rövid idővel ő

¹¹⁾ Benkő II. 278.

előtte gyötörték a nyelv élő szervezetét! Hadd említsem még meg azt, hogy Husztink, mielőtt Hollandiába, a sémí nyelv-tudomány akkori kútforrásához zárandokolt, keresztülment a Hollandiából hazájába tért Tsepr-gi iskoláján. Az idézett értekezés 232. lapján t. i. így szól: *«Videndus de talibus Vir summa eruditione subactus Celeb. D. Franciscus Tsepregi antea mihi apud Lares Patrios Praeceptor jucundissimus, et in posterum Fautor aeternum venerandus qui excellentem impendit operam, de Selectioribus ketibhím in Thesauro philologico ex collectione Cl. Ikenii Tom. I.»* Huszti volt különben a legelső kolozsvári candidatus, ki Soos Jánossal együtt a leydeni alumnatusba felvétetett. (Nánási 38. lap.)

* * *

A fentebbi kimutatásokat, mint a czímben is jeleztem, csak «Adalékok»-ként akartam bemutatni a magyar tudományosság egyik ágának irodalomtörténetére nézve, mely megérdemelné, hogy bővebben utána járjunk és teljesen birjuk. Nem is határoztam el volna magamat a fentebbi, mint magam legjobban tudom, nagyon is hiányos közlemény közzétételére, ha azáltal nem akarom vala azon cél elérését előmozdítani, hogy avatottabb kéz a hiányokat kiegészítené és töredékeimet rendszeres egészszé pótolná.

Budapesten 1879 december havában.

GOLDZIKER IGNÁCZ.

JULIANUS CSÁSZÁR.¹⁾

E nevezetes és bibái mellett is bámulatos történelmi alak jellemzése rendkívül nehéz. Megnehezíti pedig azt kettős körülmény: először az, hogy Julianusról a legkülönbözőbb, egymással homlokegyenest ellenkező adatok maradtak ránk; másodsor pedig magának Julianusnak sokoldalúsága, a mennyiben őt, mint császárt, hadvezért, író, bölcsészt és vallási reformátort kell tekintetbe vennünk.

¹⁾ Fölvastatott a budapesti philologiai társaság 1879. évi márczius havi ülésén.